

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Віктор Огнев'юк
доктор філос. наук,
професор,
академік НАПН України,
ректор
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
м. Київ

Михайло Відейко
доктор істор. наук,
завідувач Науково-дослідної
лабораторії археології
історико-філософського
факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
м. Київ

Саме поняття «українська цивілізація» не надто звичне та поширене у наукових колах, навіть у вітчизняних, не кажучи вже про світові. Англійський історик **Арнольд Тойнбі**, широко відомий працями з концептуального осмислення історії у цивілізаційному контексті, визначаючи 21 цивілізацію світу, української серед них не бачить. На його думку, цивілізація не утотожнюється з тією чи іншою державою чи етнічним об'єднанням, а є спільнотою, згуртованою спільними цінностями та віруваннями. За цим суто суб'єктивним поглядом на історичний процес виділено такі цивілізації: *єгипетську, андську, старокитайську, мінойську, шумерську, майянську, сирійську, індську, хетську, еллінську, західну, далекосхідну* (у Кореї та Японії), *православну християнську основну* (Візантія, Балкани, Кавказ), *православну християнську* (Росія, Україна, Білорусь), *далекосхідну основну, іранську, арабську, індуїстську, мексиканську, юкатанську, вавилонську*. Окрім перерахованих, Тойнбі визначає «ненароджені цивілізації» (*далекозахідна християнська, далекосхідна християнська, скандинавська, сирійська «епохи гіксосів»* – середина II тис. до н. е.), а також особливий клас «затриманих цивілізацій» – народжених, але призупинених у своєму розвитку (ескімоси, кочовики Великого степу, турки-османи, спартанці, полінезійці). В окремих винятках, вважає Тойнбі, цивілізації, змінюючи одна одну, утворюють послідовності, але не більше трьох. Заключними елементами цієї «трійки» є сьогочасні цивілізації: *мінойська – еллінська – західна, мінойська – еллінська – православна, мінойська – сирійська – ісламська, шумерська – індська – індуїстська*. Тойнбі сформулював критерії оцінки цивілізацій: стійкість у часі та просторі, у ситуаціях «виклику» і взаємодії з іншими народами. Він розумів «цивілізацію» як зіставні одиниці (*монади*) історії, що проходять схожі етапи розвитку. До «успішних» цивілізацій Тойнбі відносить ті, що проходять стадії виникнення, зростання, надлому і розкладу.

З урахуванням теоретичних напрацювань Арнольда Тойнбі, але не абсолютизуючи їх, осягнемо історію України. Тойнбі, зокрема, пише: «Верхній басейн річки Дніпро був тим осередком у російському регіоні, в якому вперше закріпилася православна християнська цивілізація, на момент свого первинного перенесення від Константинополя, через Чорне море та через Євразійський степ. Звідти центр тяжіння православної християнської цивілізації в Росії був перенесений російськими поселенцями, впродовж дванадцятого століття, до верхнього басейну Волги, коли вони розширювали свої кордони в цьому напрямку на територіях примітивних язичницьких фінських жителів північно-східних лісів. Пізніше ареал життєдіяльності знову змістився і повернувся цього разу від Верхньої Волги до Нижнього Дніпра, коли легкий опір з боку лісових народів був переважений розгромним тиском з боку кочівників євразійського степу. Цей тиск, який раптово росіянам нав'язав монгольський хан **Батий** в 1237 році, у результаті відомої кампанії справді був надзвичайним і тривалим; при цьому цікаво спостерігати, що в цьому випадку, як і в інших, величезна загроза викликала надзвичайно оригінальну нетрадиційну відповідь».¹

Тойнбі помиляється, коли іменує верхній басейн річки Дніпро «російським» і «православним». У 988 році, коли Русь прийняла християнство, про Росію ніхто не міг знати, бо така назва виникла лише на початку XVIII століття, а тому не було і «російських поселенців». До «Великої схизми» 1054 року церква була єдиною і не ділилася на православну та католицьку. Територія нинішньої Росії у X столітті справді була місцем «примітивних язичницьких фінських жителів північно-східних лісів». Це мешканці Русі поступово колонізували ці землі, але ж вони були не «російськими поселенцями», а руськими.

¹Toynbee, A.J., A Study of History. Oxford University Press, London, 1934. Volume II The Genesis of Civilizations. 454 p., P. 154.

Тойнбі, як і більшість західних істориків, не володів масивом інформації про розвиток української цивілізації, яка постала під назвою «Русь». Це була четверта трансформація української цивілізації, відродженої після зникнення Римської імперії та великого переселення народів.

Історія українського народу і держави вражає різноманітністю впливів на етногенез українців, нелінійністю процесів, подій і явищ, багатоетапністю становлення державності та визрівання цілісного феномена українського суспільства. Українська нація уособлює спадщину багатьох етносів, які впродовж багатьох тисячоліть творили складне переплетіння матеріальної і духовної культури, політики, соціального життя та світогляду. Воно, це плетиво, виникало завдяки спільній життєдіяльності і донині є складовою ментальності українського народу.

У XX сторіччі радикально змінилося трактування історичного процесу. На зміну однолінійному марксистському уявленню про перебіг історії як послідовності та змінюваності суспільно-економічних формацій прийшло розуміння багатоваріантності цивілізаційного поступу людства. І це стало суттєвим поступальним кроком для теоретичного осмислення історії. Арнольд Тойнбі та **Освальд Шпенглер** сформулювали тлумачення історії людства як процесу співіснування та конкуренції цивілізацій – кожної зі своєю ієрархією цінностей, світоглядом, укладом життя, матеріальною та духовною культурою, філософією та релігією, традиціями, належністю до певної групи мов. У своїй праці «Цивілізація перед судом історії» Арнольд Тойнбі пише: «... Історія в розумінні розвитку людських суспільств, що називаються «цивілізаціями», проявляється як множинність паралельних, сучасних одне одному і порівняно недавніх діянь і досвіду в деякому новому вимірі, а саме у множинності спроб, застосованих до найновішого часу...»²

Нова історична парадигма Освальда Шпенглера базувалася на двох визначальних положеннях: «Одним із кардинальних положень моєї теорії була думка про те, що найменшою ланкою, досяжною для розуму поля історичного дослідження, має бути ціле суспільство, а не випадкові ізольовані його фрагменти, на зразок національних держав сучасного Заходу чи держав греко-римського періоду. Іншою відправною точкою для мене було те, що історії розвитку всіх без винятку суспільств, що підлягають під визначення цивілізації, були у певному сенсі паралельні і сучасні одна одній». Ці головні думки були також нарізним каменем системи Шпенглера».³ «Замість безрадісної картини лінеарної всесвітньої історії, підтримувати яку можливо лише закриваючи очі на переважаючу груду фактів, – пише Освальд Шпенглер. – Я бачу у всесвітній історії картину вічного утворення і перетворення, чудесного становлення і походження природних форм. Цеховий же історик бачить їх у схожості стрічкового глиста, невтомно відкладаючого епоху за епохою».⁴

Цивілізаційна концепція А.Тойнбі та О. Шпенглера також піддається критиці. Ще жодне теоретичне осмислення історії не змогло відобразити всю багатоманітність та

переплетіння життєдіяльності людських спільнот. Як правило, археологи, історики та філософи починають відлік історії з виникнення держави, а додержавний період називають «доісторичним». Таким чином, тисячі років життя багатьох народів, які закладали підґрунтя для майбутніх цивілізацій, фактично винесено на периферію історії.

Засвідчуючи вразливість державоцентристської концепції історії загалом і цивілізаційного підходу Тойнбі–Шпенглера зокрема, пропонуємо новий погляд на історію України, яка у так званий *доісторичний період* була визначальною для майбутнього.

Цей період в історії будь-якого народу варто порівняти з життям людини від народження до 6 років. Нічого надзвичайного або героїчного у такому віці зробити практично неможливо, але саме ці роки формують фундамент людського життя, а у нашому випадку – української цивілізації.

Для того щоб збагнути особливості нашої історії, маємо зробити певну реконструкцію подій в історико-географічному ареалі України – від найдавніших часів до сьогодення.

Стоянки перших людей на теренах сучасної України з'явилися у добу пізнього палеоліту, 40–10 тис. років до н.е. У проміжку 24–20 тис. років до н. е. на території сучасної Запорізької області, поблизу м. Мелітополя, виник великий мегалітичний комплекс Кам'яна Могила, який відображає культуру і духовний світ людей не лише неоліту, а й наступних декількох тисяч років. Дослідники цього мегалітичного комплексу називають виявлені петрогліфи «протошумерським письмом».

Близько 11–12 тисяч років тому у межах «Плодючого півмісяця» було винайдено хліборобство і тваринництво. Через кілька тисячоліть переміщені групи населення поширюють аграрні технології в ареалі сучасної України. Ця обставина сприяла культурному різноманіттю як у межах природних регіонів (морське узбережжя, степ, лісостеп, ліси, гори), так і територіально (Схід–Захід, Південь–Північ). Початок поширення аграрних технологій на землях України припадає на VII тис. до н.е, а завершення – на IV тис. до н.е.

Одне з найдавніших поселень хліборобів (кінець VII тис. до н.е.) виявлене біля ритуального комплексу Кам'яна Могила поблизу м. Мелітополя (нині «Національний історико-археологічний заповідник»; на час написання статті цю місцевість окуповано загарбницьким військом Росії). Комплекс складається із 87-и гротів і печер, в 65-ти з яких збереглися тисячі петрогліфів-малюнків і символів, найдавніші з них відносяться до неолітичної доби, найпізніші – до середньовіччя. Сюди хліборобство проникає зі Сходу через Кавказ і звідси починається його поширення на регіон Дніпра і далі – на захід⁵.

Підвалини хліборобської цивілізації в історико-географічному ареалі України склалися внаслідок тривалої взаємодії різних спільнот. З одного боку – групи нащадків давнього населення (мисливців і рибалок кам'яного віку), з іншого – групи хліборобів, серед предків яких були як хлібороби з ареалу «Плодючого півмісяця», так

²A.J.Toynbee «Civilization on trial» P.24

³Там само

⁴Шпенглер Освальд Закат Європи. Очерки морфологии мировой истории. Т.1. М. «Мысль». 1998. С. 151.

⁵Давня історія України. Первісне суспільство. Київ, 1997. Т. 1;

Петрогліф в одному з гротів Кам'яної Могили.
Фрагмент з упряжкою биків (?) на панелі №37/4.
З книги: Рудинський М.Я. Кам'яна Могила
(корпус наскальних рисунків),
видавництво АН УРСР, Київ, 1961 р.

**Кам'яна Могила. Національний історико-археологічний заповідник поблизу м. Мелітополя (сmt Мирне) у Запорізькій області.
Від 26 лютого 2022 р. і до часу написання статті перебуває під тимчасовою окупацією РФ**

і мисливці-рибалки різних регіонів Європи, Африки та Кавказу. Яскравим прикладом цієї взаємодії є згаданий вище археологічний комплекс Кам'яної Могили, у якому дослідники знаходять риси культур Північної Африки та Анатолії.

У період між 5500–2750 рр. до н.е. на території України, Молдови та на східних теренах Румунії виникають перші протодержавні утворення, що стали відомими у процесі дослідження Трипільської культури – культури Кукутень – вершин розвитку енеолітичного періоду (добі бронзи), що охопила значний ареал – понад 350 тис. кв. кілометрів лісостепової та частково степової частини Правобережної України. Ареал поширення культурної спільності Трипілья–Кукутень у політичному відношенні був поділений поміж майже десятком схожих вождівств. Чисельність населення у ньому в першій половині IV тис. до н.е. сягнула 400–600 тисяч осіб. Одне з вождівств, розташоване у межах річки Південного Бугу та Дніпра, було найбільшим і найпотужнішим. Його головні поселення–«столиці» – *Майданецьке* (близько 200 га) і *Тальянки* (340 га). Це вождівство, ймовірно, мало значний вплив на менш потужні вождівства у Наддніпрянщині та межах річки Південного Бугу і Дністра. Встановлення контролю над іншими вождівствами було кроком до створення протодержави⁶.

Трипільська цивілізація залишила помітний слід в історії людства, а її багата спадщина донині зберігається у матеріальній та духовній культурі населення України: навички хліборобства, технології будівництва та декорування традиційного житла, риси світогляду, відображені в орнаменті одягу, посуду, писанок.

Сучасний рівень історичних знань дає вагомі підстави стверджувати, що українська цивілізація і традиція державності беруть свій початок між Карпатами і Дніпром саме в часи найвищого піднесення Трипільської культури. Ймовірно, що трипільці стали частиною нових племен, оскільки ми й донині спостерігаємо тяглість землеробської культури, трипільських технологій у будівництві житла та духовній культурі.

У III–II тис. до н.е. відбувалася взаємодія населення земель України з оточуючим світом. Контакти степового населення сягали не лише Кавказу, Закавказзя, але й Анатолії та, ймовірно, Давнього Єгипту. Звідти прийшли не лише екзотичні вироби (приміром, єгипетський фаянс), але й система мір, уживана для виробів з бронзи, традиції муміфікації небіжчиків; відбулося знайомство із писемністю. Хлібороби лісової та лісостепової смуги підтримували зв'язки з вождівствами Центральної та Південної Європи. В регіоні Південного Бугу проходила гілка Бурштинового шляху, який поєднав Північ та Південь Європи⁷. Через дальню торгівлю місцева еліта отримувала престижні предмети розкоші, а ремісники знайомилися із технологічними досягненнями Давнього Світу.

У II–I тис. до н.е. – добу бронзи та раннього заліза – на теренах України жили відомі за багатьма історичними джерелами та пам'ятками матеріальної і нематеріальної культури племена киммерійців, скіфів, сарматів, мелахленів, будинів, гелонів і скотів.

Дослідження ДНК засвідчують, що майже 50 відсотків населення України є автохтонами, тобто їх прадавні родичі жили тут споконвічно. Вони – носії генофонду, що зберігає та відтворює духовну спадщину цих автохтонів, доповнену прийшлими народами.

⁶Відейко М.Ю. Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу. В: Українська державність: історико-правничі нариси. Нарис п'ятий / за заг. ред. В. А. Смолій. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. С. 118–145.

⁷Тордівський могильник. В. Клочко (ред.). Київ, 2008.

⁸Відейко М.Ю. Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу. В: Українська державність: історико-правничі нариси. Нарис п'ятий. Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. С. 129–135.

⁹Chochorowski J. Koczownicy Ukrainy. Katalog Wystawy. Katowice, 1996. S.107–138; Chochorowski J. Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. In: Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego Tom XXXV Rzeszów 2014. S. 9–58

Трипільська культура. Діорама протоміста у Черкаському обласному краєзнавчому музеї. Відтворено на підставі археологічних досліджень

Другий етап традиції державності на теренах України пов'язаний з кіммерійцями, скіфами, сарматами та еллінами, які переважно заселяли степові регіони сучасної України, зокрема причорноморський регіон, тоді як у лісостеповій і поліській частинах України жили землероби: мелахлени, будини, гелони і скоти. Впродовж тисячоліття античні міста-держави творили історію, тісно взаємодіючи з місцевим населенням – скіфами, кельтами, фракійцями, таврами; торгували з хліборобами лісостепу.

Еллінський період державності в Україні був часом розвитку державотворення і політичних відносин, економічного життя і торговельних зносин, розквіту культури, освіти, мистецтва та повсякденного побуту людей. Нащадки еллінів донині живуть в Україні і є невід'ємною складовою українського народу та його культури.

Історико-географічний ареал України постійно приваблював мігрантів та завойовників зі Сходу і Заходу. Головна причина драматизму давньої історії нашого краю не лише у його геополітичній позиції, а й у внутрішній розосередженості на різних пріоритетах. Цілком правдиво, що через степи півдня України проліг величезний євразійський коридор, що бере свій початок за тисячі кілометрів на сході, біля берегів Тихого океану. Степи завжди були під орудою рухливих та войовничих племен кочовиків – від кіммерійців та скіфів до сарматів, гунів, булгар, аварів, хозарів, мадяр, печенігів, половців, торків, монголів, татар і калмиків. Їхнє пересування за останні три тисячі років неабияк вплинуло на соціокультурне й економічне життя та перебіг етногенетичних процесів.

Науковці, зокрема український антрополог **Федір Вовк** та його послідовники, стверджують, що українці належать до народів з виразним антропологічним типом. Більшості українців, як встановили дослідники, властиві відносно високий ріст, довгі ноги, смуглявий колір шкіри, темне волосся та очі, кругла голова, довгасте обличчя, прямий і вузький ніс. Такі особливості конституції тіла притаманні 60–80-ти відсоткам сучасного сільського населення України. Цей антропологічний тип упродовж останніх трьох тисячоліть більше поширений на північному заході України. До нього належала переважна більшість людності Галічини, Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я X–XIV століть козацької України. І переважна більшість сучасно-

го корінного населення.

Упродовж I тис. до н.е. терени України стали ареною взаємодії кількох цивілізацій: античної (представленої еллінськими містами-державами та іншими політичними утвореннями, а наприкінці – Римом), степових номадів (кіммерійці, скіфи, сармати) та хліборобської (скіфи-орачі, скіфи-хлібороби, гелони, будини та інші «народи» на які вказує **Геродот** – таври, фракійці, кельти)⁸. Кожен із них мав власні культурні та політичні традиції, що корінилися у попередніх епохах. Це був час співіснування, а часом військових зіткнень у цьому ареалі найрізноманітніших політичних утворень – від вождівств до полісів, царств та імперій.

Кіммерійські племена, відомі на теренах України у IX–VII ст. до н.е., займали територію між Доном і Дунаєм: там виявлено значну кількість їхніх поховань. Відомо, що кіммерійці, об'єднані у кілька вождівств, мали своїх правителів – «царів», власників значної кількості худоби і потужне кінне військо, підпорядковане вождям.

Вони підтримували тісні зв'язки зі своїми сусідами на Кавказі. У цей час відбулося вдосконалення озброєння і кінської зброї. Одні з найдавніших у Східній Європі металеві вудила знайдено в похованні XI–X ст. до н.е. «Гордіївський могильник» на річці Південний Буг. Вони виготовлені за асирійським взірцем із залізної руди, що добувалася на території сучасної Луганщини. Від мешканців лісостепової України в чорнолісців кіммерійці отримували хліб. Мали і постійні зв'язки із південно-східними теренами Європи. За хребтами Карпатських гір відомо понад 150 поховань кіммерійців – це сліди набігів, які спричинили переселення частини номадів⁹. Починаючи від VIII ст. до н.е. кіммерійців все частіше згадують асиро-вавилонські та урартські джерела. Відомі кіммерійські походи проти держави Урарту. У першій половині VII ст. до н.е. цар Урарту **Руса II** уклав союз із кіммерійцями, які були основними суперниками Ассирії.

За часів **Ашшурбаніпала** (668–627 рр. до н.е.) від набігів кіммерійців страждали держави Малої Азії. Якоїсь пори Ассирія та її союзник Єгипет отримали перемогу над кіммерійцями. Частина кіммерійців із захопленою здобиччю, яку археологи виявили у похованнях (Мельгуновський курган, курган Квітки та ін.), повернулася на батьківщину. Решта залишилася у Малій Азії, де створила власну державу під назвою «Гамір». Їх змогли потіснити лише сильніші супротивники – скіфи.

Археологічні дослідження та відомі пам'ятки писемної культури свідчать, що у скотарів Степу та землеробів Лісостепу і Полісся було чимало спільного. Зокрема, єдиний стиль культури, який сформувався на пізній трипільській культурі та скіфському звіриному стилі в культурі. Він розвивався у контексті культур Переднього Сходу та грецьких полісів, а також внаслідок тісної економічної, політичної та суспільної взаємодії між названими вище племенами та союзами племен. Вони, як стверджує **Геродот**, «ведуть однаковий спосіб життя», а скіфи «сіють зерно не для власного харчування, а на продаж», що підтверджує тяглість землеробської традиції в Україні.

Наступний етап історії пов'язаний з тривалим процесом переформатування етнокультурної мапи історико-географічного ареалу України за доби великого переселення народів. Його початок збігся з дезінтеграцією в останні століття до н.е. політичних утворень скіфського часу – як власне скіфських, так і хліборобів Лісостепу. Збереглися три контрольованих скіфами території – за Дунаєм, на Нижньому Дніпрі та Скіфське царство у Тавриці зі столицею в Неаполісі¹⁰. На решті територій у степовій частині домінували сарматські вождівства¹¹. Вони також поширили свій вплив на нащадків різноплеменного хліборобського населення. Еллінські міста та держави в регіоні перебували під контролем Риму: Тіру та околиці було включено до провінції Мезія, у решті перебували римські гарнізони. Це був період жвавої торгівлі, формування нових культурних зразків, у яких перепліталися риси античної культури еллінського та римського взірця з «варварськими» культурами скіфів, сарматів, кельтів¹² та фракійців.

Хистка рівновага була порушена в III ст. у результаті вторгнення з півночі племенних об'єднань-вождівств готів-германців. Очолювані королями (лат. Rex), вони спрямували головні зусилля для здобуття контролю над узбережжям Понту Евксинського і Таврики. Після цього кілька десятиліть здійснювали набіги на провінції Римської імперії. Ці події, що ввійшли в історію під назвою «Скіфських війн»¹³, значною мірою наблизили крах Римської імперії, що стався за кілька століть.

Після цих успіхів готські королі спрямували зусилля, щоб установити контроль над територіями у глибині історико-географічного ареалу України та поза його межами.

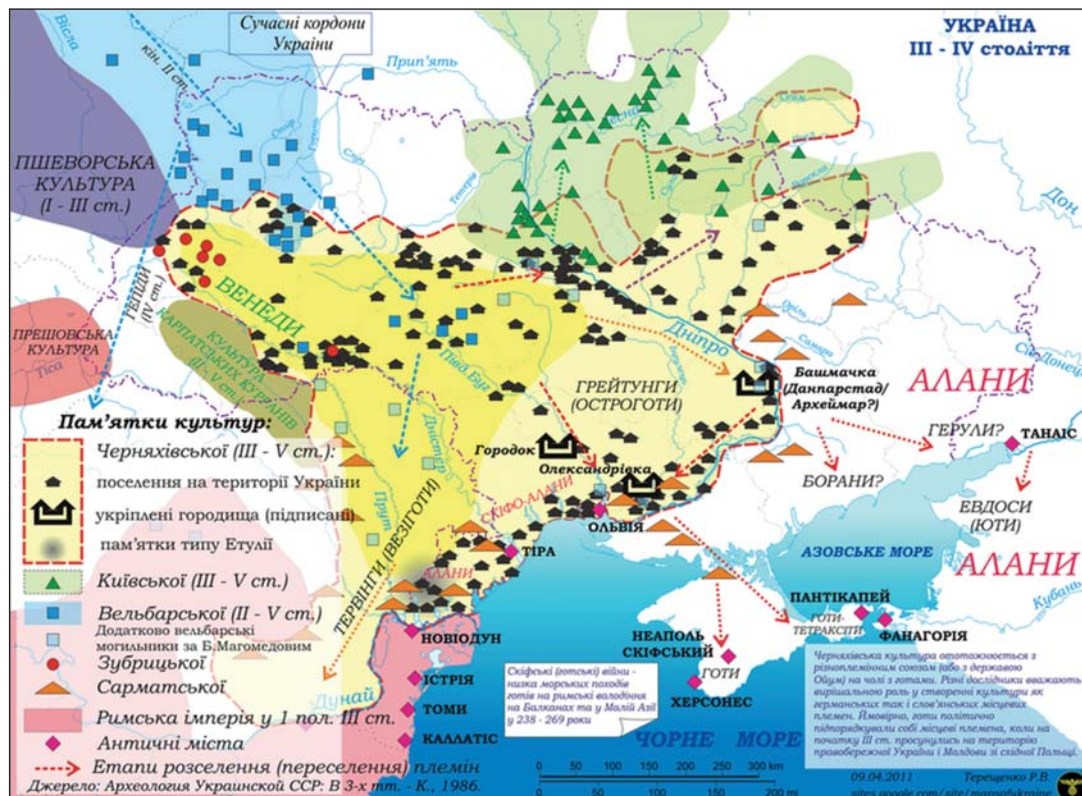
Наслідком стало утворення у III ст. «Імперії Ерманириха», у межах якої було об'єднано племена «варварів» різного походження – від германців і балтів до сарматів та слов'ян. З політичної точки зору «Імперія» являла собою

суперскладне вождівство зі значною військовою потугою. І також може розглядатися як ще один етап традиції державності на теренах України.

У культурному сенсі це утворення інтегрувало традиції племен, які належали до різних мовних груп і були доповнені елементами римської культури. Археологи називають це явище «культурами римських впливів, до яких належить і черняхівська культура, поширена на землях України»¹⁴. Отже, відбувся синтез культурних традицій представників різних регіонів континенту, нащадків хліборобів, номадів, з античними – еллінськими та римськими – традиціями. Останні інтегрувалися різними шляхами, передовсім завдяки встановленню взаємовигідних торговельних зв'язків, прийняттю «варварів» на військову службу імперії.

В цей період на теренах імперії поширюється християнство. Таврика, особливо Херсонес, стали місцем заслання перших християн, серед яких найвідоміша постать – папа **Климент I** (помер між 97–101 рр.). Християни, як свідчать археологічні відомості, починаючи від II–III ст., були серед мешканців Херсонеса. Ця віра вже у III ст. проникає також до готів та підвладних їм племен, про що свідчать розкопки поховальних пам'яток. Першим їхнім єпископом став **Ульфільла** (311–383 рр.), учасник Константинопольського собору 360 року. Йому належить переклад Біблії готською мовою. Отже, християнство – одна зі світових релігій – стало відоме і набуло поширення в історико-географічному ареалі України вже у I–IV ст. Приблизно тоді ж таки в містах, що перебували під контролем Риму, зокрема у Тавриці, з'являються юдейські громади.

Криза та занепад Римської імперії у V ст. призвели до значних історичних зрушень у Європі. Досягнення античних цивілізацій зруйнували варвари, що прийшли з європейської півночі та євразійських степів. Землі України після появи готів у III ст. та вторгнення гунів у IV ст.

Населення та пам'ятки культури III–IV століть на території сучасної України. Автор – Терещенко Р.В.

перетворилися на один з плацдармів наступу варварів на захід та південь континенту. Усі вони – готи, сармати-алани, гуни, а згодом слов'яни – стали творцями низки «варварських королівств»: від королівства вандалів та аланів у Північній Африці і Вестготського королівства на теренах Іспанії до королівства остготів в Італії.

Історичні події, які передували цьому на землях України, оспівано в давніх сагах та середньовічному епосі. Зокрема, в «Сазі про Гервер» та в «Пісні про Нібелунгів». Їхніми героями поруч з легендарними нащадками богів стали історичні постаті: король **Ерманаріх**, вождь гунів **Аттіла**. Багато місць, де відбуваються події епічних творів, знаходяться у межах України: країни Ойум та Гуналанд, ліс Мюрквид, місто Данпрастад, Архаймар – «садиба над рікою». Так наша земля долучилася до легендарної складової європейської історії.

Український історик **Михайло Грушевський** вважав, що український етнос утворився внаслідок взаємозв'язків слов'ян і сарматів, наголошуючи, що саме українська народність, на відміну від білоруської і російської, формувалася «в одвічному сусідстві з тюрками».¹⁵ Час додав до цього переліку багато представників інших етнічних груп, серед яких – балти, кельти, германці. Внаслідок асиміляції сформувалася основа для утворення нових етносів. Слідом за чеським лінгвістом **Л. Нідерле** чимало сучасних дослідників вважають, що слов'яни походять з північного заходу України, що охоплює терени між Карпатами, Прип'яттю та Середнім Дніпром. Ці ж території є ядром українських етнічних земель, де власне формувалася український народ з прадавніх часів, з глибин тисячоліть. Факти збігу кордонів слов'янської батьківщини з батьківщиною українського етносу та неперервного розвитку на цих теренах від найдавніших культур до слов'ян дають підстави вважати останніх праукраїнцями.

Майже 1,5 тис. років тому відбувся розпад праслов'янської мови. За даними археології, саме тоді слов'яни почали інтенсивно розселятися зі своєї прабатьківщини між Карпатами та Середнім Подніпров'ям по Дунаю, в басейн Лаби та Одри, на Балкани, на Верхній Дніпро та на Волхов, по Десні на Сейм та Оку. Від IX ст. простежуються окремі східнослов'янські діалекти, які спочатку мало відрізнялися один від одного. Починаючи з XI ст. у мові Південної Русі з'являється чимала кількість визначальних для української мови особливостей.

Наступний етап традиції української державності знаменує утворення держави русів-українців. Ні трипільці, ні скіфи, ні сармати не були українцями у теперешньому розумінні, проте всі ці народи є прямими предками українців, так само як і праслов'янські племена Лісостепу і Полісся.

Русь-Україна, поставши «... від Балтики і Льодовитого океану до Чорного моря, і від Волги до Карпат, – ... являла собою історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Скандинавією, що обумовило швидке її входження в загальноєвропейську історико-культурну спільність».¹⁶ Назва «Русь» в іноземних джерелах з'являється у VI ст. н.е. і має середньодніпровське походження. Про це свідчать назви річок-притоків Дніпра: Рось, Роська, Росава, Роставиця... Візантійський історик **Йордан** в «Історії готів» (середина VI ст. н.е.) згадує росоманів. Сириєць **Захарія Ритор** також пише про народ рос.

Вирішальне значення для утвердження України як частини європейської цивілізації мало офіційне прийняття християнства. Нагадаємо: християни з'явилися на теренах України вже в I столітті. Британський історик **Норман Дейвіс** пише: «За три століття після Карла Великого межі християнського світу значно поширились. До християнства (за порядком навернення) навернулися Моравія, Болгарія, Богемія, Польща, Угорщина і Київська Русь».¹⁷

Прийняття Києвом християнства у X ст. можна порівняти за значимістю зі вступом до ЄС у столітті XXI. Як і сьогодні, Русь-Україна тоді зробила свій європейський вибір і стала східним форпостом християнської Європи у боротьбі з кочовими племенами – хозарами, половцями, печенігами і, зрештою, монголо-татарами. Це сприяло тісній взаємодії між Києвом та країнами Європи, зокрема через династичні шлюби, також завдяки широким економічним, політичним і культурним зв'язкам.

Україна-Русь стала однією з найупливовіших та найбільших держав середньовічної Європи. Історія цієї держави – переконливе свідчення того, як можна правильно використовувати дуже вигідне географічне та геополітичне розташування України. Як говорив митрополит **Іларіон Київський**: «... Русь вже відома чотирьома кінцями землі».¹⁸ На теренах Східної Європи вона відігравала таку ж роль, як імперія **Карла Великого** в історії Західної Європи. Існування Русі-України охоплює період від IX ст. до 40-х років XIII століття. Найбільшого розквіту Київська Русь досягла за правління **Володимира Великого** (956–1015), **Ярослава Мудрого** (988–1054) та **Володимира Мономаха** (1053–1125). Загальновідомий високий рівень розвитку культури та поширення освіти у часи України-Русі: перші школи виникли в 989 році.

Устої Русі було підірвано внутрішньою боротьбою за київський трон, роздробленням держави на фрагментарні князівства, що створило передумови для її захоплення монголо-татарами. Втім прапор державності було перехоплено Галицько-Волинським князівством на чолі з князем **Романом Мстиславовичем**, яке контролювало ослаблений міжусобицями та монгольським завоюванням Київ, а також Галиччину, Волинь і Поділля.

¹⁰Кравченко Е. Сутінки Скіфії. В: Історія цивілізації. Україна. Том I. Від киммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. С. 59–64.

¹¹Симоненко О.В. Походження сарматів та їх прихід у Понтійські степи. В: Історія цивілізації. Україна. Харків: Фоліо, 2019. С. 264–270.

¹²Казакевич Г. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. Київ, Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015.

¹³Jordanes. The origin and deeds of the goths. Translated by Ch. C. Mierow. // <https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html>

¹⁴Баран В. Д. Черняхівська культура. Київ, 1981.

¹⁵Грушевський Михайло/ Нарис історії українського народу. Твори у 50-ти томах, т. 22, Львів, 2015, с.23.

¹⁶Історія української культури у п'яти томах.т.I. Історія культури давнього населення України Київ., «Наукова думка» 2001. 1135 с., С.675

¹⁷Норман Дейвіс Європа: Історія. /Перекл. З англ. Петро Тарашук, Олександр Коваленко. К.,»Основи» 2014. -1464 с.: іл. С.338.

¹⁸Історія української культури у п'яти томах.т.I. Історія культури давнього населення України Київ: «Наук. думка» 2001. 1135 с., С.675.

Пам'ятник князю Володимирі. Київ, 1853 р.
Скульптори – П. Клодт (пам'ятник),
В. Демут-Малиновський (барельєф «Хрещення киян»,
герб і орден св. Володимира). Архітектор – О. Тон

Після смерті Романа Мстиславовича Галицько-Волинське князівство потерпало від внутрішніх чвар бояр та посягань угорців. Вісім років майбутній король **Данило Галицький** боровся, щоб об'єднати князівство та зробити його цілком самоврядним. Данило зберіг за собою контроль над київською митрополією. Київська і Чернігівські землі почали відновлюватися. Звісно, що монголи прагнули зберегти своє владарювання над руськими землями, але далеко не завжди їм це вдавалося.

У XIII ст. почалося змагання за руську спадщину між королівствами Угорським, Польським та Великим князівством Литовським. Їм доводилося враховувати інтереси русинів, інтегрувати їх до складу власних держав. У той самий час Орда не відмовлялася від прав на колись завойовані землі. Так Русь-Україна стала ареною війн між новими господарями та сусідами, до яких ХІІ ст. долучилось князівство московське. Серед удільних князівств того часу найбільшим було князівство Київське, кордони якого на півдні виходили до берегів Чорного моря. З військовою потугою князівства пов'язують зародження козацтва.¹⁹

Щоб протистояти татарським набігам, у литовський період виникають козацькі застави. Козацтво – один із визначальних факторів історії України XV–XVIII століть. Власне козаки побудували на наших теренах державу Гетьманщину. Козацьке повстання на чолі з **Богданом Хмельницьким** створило умови для перенесення козацького полково-сотенного адміністративного устрою із Запорозької Січі майже на всю Україну.

У XVI ст. виникає чимало козацьких поселень на території нинішнього Донбасу, землі Запорозжя досягли річ-

ки Дон. Значною є роль козаків у освоєнні «Дикого поля», зокрема Слобожанщини. Уже від XV ст. вони заселяють ці землі. А масове заселення українцями цих територій припадає на середину XVII століття. На території Слобожанщини виникли Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Острогозький, Балаклійський та Зміївський козацькі полки – основа адміністративного та політичного устрою.

Козацтво не є специфічним феноменом обмеженого XVI–XVIII сторіччями періоду української історії. Воно породжувалося своєрідною українською геополітичною ситуацією, місцем, яке посідає Україна на карті Європи. Розташована на межі цивілізації та агресивного степу, Україна весь час продукувала суспільну верству воїнів-захисників, яка постійно впливала на характер, ментальність, культуру нації. Ця верства існувала з часів киммерійців та скіфів, вона й сьогодні потужна – захищає Україну від зазіхань московитів. Бо Москва завжди була і є найпідступнішим ворогом українства. Московський царат, незалежно від того, як він називається, всупереч Березневим статтям 1654 року, завжди прагнув загарбати українські землі та асимілювати українців. Проте народ України, козаки й старшини, Січові стрільці, вояки УНР й УПА, сучасні воїни-захисники і добровольці національного спротиву усвідомлювали та усвідомлюють свою цивілізаційну іншність та національну ідентичність.

Після того як 1721 року Московія офіційно проголосила себе Російською імперією, її тиск на Україну невинно зростав. Це проявилось не лише у силовому загарбництві, а й у посяганні на спадок середньовічної Києво-Руської України, її князів, на українську культуру та інтелект.

Щоб приховувати цинічну крадіжку цього спадку, російська імперія знищувала правдивого етнічного, культурного та політичного спадкоємця Київської Русі – Україну. Всіма засобами протидіяла політичній активізації українських лідерів та починаючи із середини XVIII сторіччя все свавільніше посягала на економічні та політичні права України, культуру, освіту та на її стрижень – мову українців. Москва взяла під контроль фінанси, надання гетьманом посад, ліквідувала митний кордон між Гетьманщиною та Росією, вивела Київ з-під влади гетьмана, а українські справи закордонного відомства передала до Сенату.

Ослаблена та підконтрольна Росії Україна вже не чинила великого супротиву, коли цариця **Єкатеріна II** примусила **Кирила Розумовського** відмовитися від гетьманства, а саме гетьманство скасувала. За своє непротивлення імператриці Розумовський отримав титули, велику пенсію та колишні гетьманські маєтки.

Після руйнування в 1775 р. російськими військами Нової Січі й ліквідації указом Єкатеріни II Війська Запорозького більша частина козаків таємно зібралася й на байдаках рушила на землі, що тоді належали Туреччині. Запорожці оселилися спочатку поблизу м. Хаджибея (нині м. Одеса). Згодом перебралися на лівий, а пізніше й на правий берег Дунаю, заснувавши Задунайську Січ (1776–1828 рр.). Вона на цілих півстоліття продовжила політичні традиції Запорозької Січі та дала можливість десяткам тисяч втікачів з України знайти життя без кріпацтва.

¹⁹ Черкас Б. Чкаїнське козацтво наприкінці XV- першої половини XVI ст. // Український історичний збірник. - 2805. - 8. - С. 64-74.

Задунайці зберігали звичаї та устрій Запорожжя, проте історія відірваної від України Задунайської Січі тривала недовго. Після закінчення російсько-турецької війни царський уряд поселив козаків-задунайців **Йосипа Гладкого** на Азовському узбережжі, сформувавши з них Азовське козацьке військо (1832–1864 рр.). Воно мало суттєво обмежене внутрішнє самоврядування у порівнянні із Задунайською Січчю. Місця поселення козаків Азовського війська охоплювали частину стародавніх територій Війська Запорозького (між сучасними містами Бердянськом і Маріуполем). З козаків Азовського козацького війська у 1837 році було сформовано Азовську козацьку флотилію, щоб та крейсерувала вздовж узбережжя Кавказу. Після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. азовських козаків почали примусово переселяти на Кубань. Невдоволені цими діями царського уряду, козаки підняли повстання, яке жорстоко придушили російські війська. У 1864 р. царським указом Азовське козацьке військо ліквідували. Його клейноди, зброю й флотилію передали до Кубанського козацького війська, а самих азовських козаків перевели в стан селян.

Невдовзі після руйнування Січі частині запорожців було запропоновано вступити до новосформованого Бузького козацького війська, створеного як прикордонна сторожа над Південним Бугом. Це військо брало участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., зокрема у штурмі Очакова та Ізмаїла. У 1797 р. Бузьке козацьке військо теж ліквідували, втім через 6 років, з наближенням нової війни, відновили. Але вже 1817 року цих козаків примусово перетворили на військових поселенців. Вони, звісно, піднялися на повстання, яке російські війська придушили.

Російська імперія терпіла залишки українського козацького самоврядування доти, доки їй були потрібні війська. Навіть лояльне до Московії українське козацтво вона за першої ж нагоди кидала у молох війни як «гарматне м'ясо». Сама ж колонізувала та загарбувала одвічні українські землі, на яких жили козаки.

Проте існування Азовського й Бузького козацьких військ зберегло хай обмежену, а все ж традицію козацького самоврядування на старовинних землях Запорозької Січі, зміцнило там козацьку присутність і дало можливість тисячам козаків та їхнім родинам не потрапити до кріпацтва. Значну ж частину козаків депортували за межі України. Тих, хто не хотів переселятися, чекало кріпацтво. Українським козакам, які своєю кров'ю відвоювали нові землі в Туреччині, місця на рідній землі не знайшлося. Такою була дяка імперії – російській імперії.

На час чергового відродження української державності у XVI–XVIII ст. припав бурхливий розвиток української культури. У цей період українська культура здійснила вагомий внесок до європейської культурної традиції. За чотири століття козаччини в Україні було створено сотні мистецьких та літературних творів, знамениті літописи.

Культурно-релігійне життя в Росії XVII–XVIII ст. значною мірою перебувало під впливом козацької України. Московські царі, маючи намір хоч якось долучити свою державу до європейської культури, живилися плодами Української церкви та «київської науки». Первоначальниками московського духовно-літературного руху стали українці **Єпіфаній Славинецький**, **Симеон Полоцький**, **Сильвестр Медведев**.

Мапа України французького військового інженера і картографа Гійома Левассера де Боплана 1680 року (на основі генеральної карти 1648 р.). У правому верхньому кутку позначено розташування Московії – *Moscovia Pars* (Земля Московія)

Найвизначнішим представником «київської науки» на московських землях був **Теофан Прокопович** («Поетика», «Духовний Регламент»). Московія постійно залучала церковних діячів з Києво-Печерської лаври, а діячів науки і культури – з Києво-Могилянської академії. Саме вихідці з України забезпечили розвиток московського шкільництва, заснування Московської слов'яно-греко-латинської академії та Петербурзької академії наук.

Вихідці з Києво-Могилянської академії сприяли поширенню шкільних драматичних вистав, світського та церковного хорового співу, популяризації народних танців та заснуванню першого театру в Москві. Найвідоміший російський вчений **Ломоносов** здобув освіту в Києво-Могилянській академії, бо нічого подібного на Московщині не було. Найбільші культурні і наукові сили, які зміг випродувати Київ упродовж першої половини XVIII сторіччя, було силоміць перетягнуто чи пересаджено на московські землі. Так примушували служити інтересам Московії, так у суто насильницький, тоталітарний спосіб, люто репресуючи непокірних, знекровлювали українську культуру та використовувала таланти українців для окультурювання та європеїзації імперії.

Це призвело до значного інтелектуального, освітнього та культурного регресу України: одна з найрозвиненіших та найосвіченіших країн Європи перетворилася на звичайну периферію імперії. Було ліквідовано тисячі шкіл, першу на східнослов'янських землях Києво-Могилянську академію. В країні, яка ще за Хмельниччини дивувала іноземців масовою грамотністю населення, зокрема й жінок, московити знищили вищу та катастрофічно знизили масову освіту: рівень писемності тепер охоплював лише п'яту частину населення.

Кінець XVIII сторіччя радикально змінив політичну карту Східної Європи та життя українців. Унаслідок першого поділу Польщі 1772 р. Галичину було приєднано до володінь австрійських **Габсбургів** – як Королівство Галичини й Лодомерії (Володимирії). У 1775 р. Габсбурги встановили контроль і над Буковиною. Ще раніше, у 1690 р., вони взяли під контроль усе Закарпаття, частина якого доти належала Семиграддю (Трансильванії). Так поступово було ліквідовано розділеність західноукраїнських земель між різними державами: ці землі прибрала до рук Австрія, уряд якої, втім, не вважав українців своїми ворогами. Це мало позитивне значення для українців. Від 1804 р. володіння австрійських Габсбургів проголошено Австрійською імперією. Натомість Волинь разом із Правобережною Україною після другого поділу Польщі 1793 р. відійшла до російської імперії.

Під час Кримської війни в Україні 1855 року розгорнувся селянський рух, що дістав назву «*Київська козаччина*». Під впливом воєнних поразок Росії серед селян Київщини поширилися чутки, що кожного, хто запишеться у козаки і зголоситься воювати, навечно звільнять з кріпацтва разом із землею та повернуть до козацького стану. Селяни відмовлялися виконувати будь-які повинності та почали записуватися в козаки. Повстання поширилося на 500 сіл.

Поразка в Кримській війні, що засвідчила військову слабкість імперії, «Київська козаччина» та заворушення

в інших регіонах імперії змусили царя почати реформи. У 1856 р. **Александр II** заявив представникам дворянства, що кріпацтво має бути скасоване і ліпше зробити це «*згорі, ніж дочекатися, коли воно почне скасовуватися знизу*». У західних теренах України кріпацтво скасували ще тоді, коли в Наддніпрянщині воно лише запроваджувалося, – наприкінці XVIII ст. Рештки ж феодалізму там ліквідували 1848 року. За умови економічного панування польських землевласників у Галичині провідну роль у відродженні української національної самосвідомості відіграла інтелігенція – священники, вчителі, лікарі, правники тощо. Завдяки їхній діяльності прагнення до національного самовизначення серед українського населення Галичини стало всезагальним. Соціальне визволення та відсутність жорстких національних репресій прискорили зростання національної самосвідомості галицького українства. Цей край перетворився на українську подоби П'ємонт (королівство в Північній Італії, звідки в XIX ст. почалося відродження та об'єднання країни).

На Слобожанщині національно-культурницькі та національно-визвольні ідеї поширювалися насамперед серед інтелігенції та вихідців з родів козацької старшини. Жорстока антиукраїнська політика імперії, цілеспрямований терор царської охорони та обмеження доступу українців до освіти вкрай ускладнювали поширення національно-визвольних ідей серед селянських і робітничих мас населення. Попри це на Слобожанщині поступово визрівали умови для соціального й національного вибуху проти російських поневолювачів. У XIX ст. саме там видані перші в Україні літературні журнали. Цей край став робітнею для видатних українських письменників **Григорія Сковороди**, **Григорія Квітки-Основ'яненка**, **Євгена Гребінки**, фольклориста **Ізмаїла Срезневського**, істориків **Миколи Костомарова**, **Дмитра Багалія**, **Олександри Єфименки**, мовознавця **Олександра Потебні**, педагога і літератора **Бориса Грінчека** та ін.

Новий етап національного піднесення та державотворення позначено генієм **Тараса Шевченка**. Із 47 років вельми короткого життя – 24 роки кріпацтва, 10 літ – страждання і муки далеко від України, у каторжному заслання, а там аж до смерті – петербурзька каторга під пильним наглядом жандармів. «*У великому йшов на сто літ попереду; про деякі речі міг висловитися так, як ми сьогодні не висловилися б*». Точне визначення історичної місії Шевченка авторитетним дослідником його життя і творчості **Іваном Дзюбою**.¹⁹ І за це імперія люто переслідувала Шевченкове слово. За самий зв'язок з поетом чи з його творчістю можна було втратити все. Практично це продовжувалося в усі часи панування московщини в Україні.

Завдяки геніям **І. Котляревського**, **Т. Шевченка**, **П. Куліша** жива українська мова переборола тоді панівну в освіті й письменстві церковнослов'янську, стала літературною за чверть століття до того, як живою російською мовою почали писати літературні твори в Росії. За словами Т. Шевченка, українська пісня «*без золота, без каменю, без хитрої мови, а голосна та правдива, як Господа слово*».

Справу Шевченка, його побратимів з Кирило-Мефодіївського товариства – першої української таємної політичної організації для відродження України – продовжили визначні

¹⁹ Дзюба Іван У всякого своя доля: К., 1989, с.198.

українські діячі. У 1891 р. харківські студенти **Іван Липа** і **Михайло Базькевич**, педагог-харків'янин **Борис Грінченко**, київські студенти **Микола Міхновський** і **Віталій Боровик** та ін. створили «Братство Тарасівців», метою якого була «самостійна суверенна Україна: соборна й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпат до Кавказу, вільна між вільними, рівна між рівними».

На рубежі XIX–XX століть українська національна ідея набула теоретично узагальнення, а в політичній думці з'явилися перші обґрунтування необхідності повернутися до української національної незалежності і повної державної самостійності. У цей час виокремилася група інтелектуальних позитивістів, що більше за інших зважала на реальні обставини, а не на бажання їх змінити. Провідними групами стали **Михайло Драгоманов**, **Іван Франко**, **Михайло Грушевський**.

Іншу групу лідерів української національної ідеї репрезентовано такими постатями, як **Борис Грінченко**, **Микола Міхновський**, **Юрій Липа** та **Дмитро Донцов**. Їхні світоглядні позиції ґрунтувалися на ідеї виховання українця нового типу, відданого справі української нації і державності. Вони торували шлях до свідомого українства: спираючись на національний ґрунт, забезпечити реалізацію всіх національних потреб, зокрема й найвищих духовних. Ці ідеї набували все більшого поширення.

Що являла собою Україна на межі XIX–XX століть? Вона була розірвана пазурами двох імперій. Російський імперський уряд свідомо перешкоджав формувати наш національний капітал. Станом на 1897 р. етнічні українці серед буржуазії становили лише 28 %, або 74,6 тисяч. А проте чимало успішних українців, які зуміли «вибитися в люди», досягли соціального успіху та відчували свій обов'язок перед Батьківщиною, ставали для свого народу меценатами. Найзначнішими серед тих, хто підтримували українську справу «до глибини кишені», стали родини **Симиренків**, **Яхненків**, **Терещенків**. І, безумовно, визначний господарський та громадський діяч, великий патріот України **Євген Чикаленко**.

На початок XX ст. в Україні піднялася хвиля масових протестів – найбільша в імперії: за 1900–1904 рр. – понад 1000 селянських виступів, що охопили понад 800 тисяч учасників. Більше половини – на Правобережній Україні, а у 1902–1904 рр. спалахнуло і на Лівобережжі – Харківсько-Полтавське селянське повстання. Січень-березень 1905 р. ознаменувався в Україні близько 140-а селянськими виступами. Наростав революційний опір царизму та його служкам-карателям – поліції, жандармам, армії.

14–25 червня 1905 р. вибухнуло повстання на кораблі-панцернику «Потьомкін», до якого приєдналися міноносець № 267 та панцерник «Георгій Переможець». Придушити повстання російському командуванню Чорноморського флоту не вдалося: моряки з інших кораблів відмовилися стріляти по повстанцях. Але підтримати повсталих побратимів діями не наважилися. А тому «потьомкінці» вирушили до Румунії, а звідки розійшлися по різних країнах як політичні емігранти.

На початок XX ст. різко загострилися міжнародні суперечності. Нові колоніальні держави – Німеччина й Австро-Угорщина – хотіли переділити світ на свою користь. З іншого боку, Франція прагнула реваншу за поразку у франко-пруській війні 1871 р., а Росія – загарбати Гали-

чину й захопити Чорноморські протоки Босфор і Дарданелли. Запеклий інтерес російської імперії до Галичини був зумовлений, насамперед, тим, що там, у значно демократичніших умовах Європи, інтенсивно розвивався український національно-визвольний рух, який загрожував поширитися на всю Україну і послабити або й ліквідувати імперську «*тюрму народів*».

Українці Галичини, Закарпаття й Буковини сподівалися, що в результаті війни й поразки Росії постане суверенна Україна, об'єднавши всі українські землі. У серпні 1914 року у Львові було утворено міжпартійний блок – Головну Українську Раду, яка ініціювала формування українських військових частин на боці Австрії. Так, з українців Галичини постав легендарний легіон Українських січових стрільців, який узяв участь у військових діях в районі Стрия, на Тужоцькому перевалі в Карпатах та на Поділлі. Одночасно група емігрантів зі Східної України (**Дмитро Донцов**, **Володимир Дорошенко**, **Маркіян Меленевський**) створили у Відні «Союз визволення України», який поставив за мету вибороти самостійну Україну і для цього вважав доцільним співробітництво з австрійським імператором та німецьким кайзером.

Політичні партії тодішньої частини України, інкорпорованої російською імперією, поставились до війни по-різному. Місцеві організації загальноросійських партій, крім більшовиків, підтримали війну. Таку ж позицію зайняли українські політичні партії — Товариство українських поступовців, «Спілка» та ін. Українська соціал-демократична партія не змогла виробити єдину тактику з питань війни. Група партійців на чолі з **Симоном Петлюрою** підтримала царський уряд, прибічники **Володимира Винниченка** засудили війну, частина, очолювана **Володимиром Дорошком**, тримала руку за Австро-Угорщину та Німеччину.

Поразки Росії у війні, як і перед революцією 1905 р., вкрай загострили суспільні відносини та спричинили революційний вибух. 17 березня 1917 р. у Києві за ініціативи Товариства українських поступовців засновано Українську Центральну Раду за участі українських політичних партій, українських військових, робітників, духовенства, студентства, громадських і культурних організацій (Українське наукове товариство, Українське педагогічне товариство, Товариство українських техніків і агрономів та ін.). Центральна Рада спершу була прообразом українського парламенту, а згодом стала справжнім парламентом країни. 23 червня 1917 р. своїм Першим Універсалом проголосила автономію України та обрала Генеральний секретаріат — автономний уряд України.

Після захоплення більшовиками влади в Москві й Петербурзі в результаті Жовтневого перевороту 1917 р. Центральна Рада 20 листопада 1917 року під головуванням **Михайла Грушевського** своїм Третім Універсалом проголосила Українську Народну Республіку з визначеною територією й федеративними зв'язками з Росією.

Як довели вибори до Всеросійських установчих зборів 25 листопада 1917 р., Центральну Раду підтримувала більшість населення: українські партії здобули 75 % голосів, більшовики – тільки 10 %. Проте вже з кінця листопада 1917 р. більшовики вдалися до силового захоплення влади в Україні. Після невдалого повстання в Києві більшовистський уряд Росії у грудні 1917 р. надіслав Україні ультиматум. Фактично це було оголошення війни Україні.

Більшовицька Росія не могла змиритися зі втратою України, її промислових та сільськогосподарських ресурсів. Утім 4–6 грудня 1917 р. Перший з'їзд рад селянських, солдатських і робітничих депутатів у Києві висловив «цільковиту довіру і свою рішучу підтримку Українській Центральній Раді» і відкинув більшовицький ультиматум (за це рішення проголосували 2479 делегатів, проти – 2, утрималися – 19).

У розпал воєнної боротьби проти більшовиків, під час переговорів України з Австрією, Німеччиною, Туреччиною та Росією у Бресті, Центральна Рада 22 січня 1918 р. ухвалила Четвертий Універсал: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною державою Українського народу».

Шостий етап державотворення означився в історії складними умовами. Центральна Рада виявилася не готовою до військового протистояння радянській Росії. В Україні мародерствували банди російських солдатів, утікачів з фронту Першої світової війни. В умовах загального наступу більшовицьких військ, підривної діяльності харківського «уряду» й більшовицької партії, не заборонених Центральною Радою, жодна політична сила не зуміла підняти народ на боротьбу за свою державність. Російські війська захоплювали одне безборонне місто за іншим, користуючись тим, що українська влада не зуміла втримати та демобілізувати свої війська. 8 лютого 1918 р. більшовицькі війська вступили до Києва, розв'язавши в місті жакхливий «червоний терор».

Діячі Центральної Ради, толеруючи популярні тоді соціалістичні гасла, в 1917 р. зятато перешкоджали політикам, які усвідомлювали реальну небезпеку московсько-більшовицької анексії України, створити професійну Українську армію. Всі спроби організації та самоорганізації українського війська гасилися згори. Було припинено активнее формування підрозділів Вільного козацтва. Ці прообрази сучасних «добробатів» об'єднували десятки тисяч боездатних козаків у регіонах. Також було розформовано українізовані частини російської армії, які виявляли готовність воювати і з білими, і з червоними. Але чи не найфатальнішою помилкою Центральної Ради стало те, що в Україні не організували систему внутрішньої безпеки та протидії більшовицькій пропаганді, яка роз'їдала суспільство та військові частини, що залишилися. У самому Києві московські агенти і провокатори майже відкрито готували заколот. Тому, коли російське радянське військо – близько 30 тисяч вояків – посунуло в Україну, від нього реально не було ким боронитися.

Під тиском переважаючих сил супротивника, в умовах безладу й хаосу в країні український уряд Центральної Ради відступив до Житомира. Під час боїв у Києві та на підступах до столиці в січні–лютому 1918 р. українські частини чинили завойовникам відчайдушний опір, але були безсилі зупинити більшовиків. Зранку 23 лютого Німеччина оголосила ультиматум щодо мирних умов: Петроград мав визнати незалежність України, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, підписати мирну угоду з Україною, демобілізувати армію, роззброїти флот тощо.

У вигнанні більшовиків з України ключову роль відіграли українські військові частини, які йшли попереду німецьких військ. У багатьох містах, зокрема в Полтаві, більшовики здавали владу після запеклих боїв з українськими частинами, яким допомагали чутки про наближення німецьких військ.

Голова Центральної Ради Української Народної Республіки Михайло Грушевський на військовому параді у Києві взимку 1917 р.

Після втечі більшовиків із території України владу Центральної Ради де-юре було відновлено. Але де-факто тепер її паралізувало німецьке окупаційне командування. Почався конфлікт через втручання німців у внутрішні справи України. Дійшло до того, що німецький озброєний відділ 28 квітня 1918 р. вдерся на засідання Української Центральної Ради й заарештував двох міністрів УНР.

У складі уряду Центральної Ради було створено Генеральний секретаріат морських справ. Від жовтня 1917 р. до березня 1918 р. під контроль Центральної Ради перейшло 9 лінкорів, 7 крейсерів, 18 есмінців, 14 підводних човнів, 16 сторожових та посильних кораблів, 11 військових транспортів і плаваючих баз. Крім того, українськими стали штаб флоту, всі військові підприємства та установи, берегові фортифікаційні споруди. 29 квітня 1918 р. на кораблях Чорноморського флоту піднято прапори Військового флоту України, проте більшовикам вдалося загнитувати частину екіпажів кораблів. 30 квітня 1918 р. ця ескадра кораблів флоту взяла курс на Новоросійськ. Невдовзі, з наближенням німців, її затопили. У Севастополі залишилося кілька десятків кораблів і підводних човнів, більшість з яких німецьке командування згодом передало Україні.

Слабкість та соціалістична риторика Центральної Ради спровокували німецьку військову верхівку в Україні організувати державний переворот, унаслідок якого привели до влади амбітного генерала царської армії **Павла Скоропадського** – нащадка гетьмана початку XVIII ст. **Івана Скоропадського**. Павла Скоропадського проголосили гетьманом Української Держави. Новий правитель розпустив Центральну Раду й Малу Раду, а видані ними закони скасував.

Своєю опорою Скоропадський вважав офіцерство, значна частина якого була налаштована антиукраїнськи. Під впливом більшовицького заколоту в Петербурзі й Москві саме до Києва стікалися численні групи російських офіцерів, яких Скоропадський брав на службу.

Звісно, така нова влада теж не вітала, а переслідувала самоорганізацію українців у загоны Вільного козацтва. А тимчасом саме Вільне козацтво та армія були єдиною силою, яка в умовах війни могла би втримати державність.

Утім, попри непослідовність у державному будівництві, Гетьманат Павла Скоропадського характеризувався певною системністю в національно-культурному відродженні України. На нашу думку, важлива роль у цьому процесі належить **Дмитру Дорошенку**. Важливими досягненнями цього періоду стали:

- оголошення про приєднання Криму до Української держави;
- утвердження Українського флоту на Чорному морі;
- заснування Української академії наук;
- відродження університетської освіти та помісної православної церкви тощо.

Але загравання з проімперськими силами та вкрай суперечлива соціальна політика Гетьмана, спрямована на підтримку великих землевласників, стали причиною падіння його влади й чергової дестабілізації на тлі агресії проти України одразу кількох зовнішніх сил.

Зліва направо — голова Ради міністрів Української держави Федір Лизогуб і гетьман Павло Скоропадський.
Посередині позаду — Микола Сахно-Устимович. Київ, жовтень 1918 р.

У жовтні 1918 році, після воєнної поразки Австро-Угорщини та Німеччини від країн Антанти, посилилася національно-визвольна боротьба народів Австро-Угорської імперії. Її вже не було кому боронити – невдовзі вона розпалася на декілька незалежних держав. Українці одними з перших народів Австро-Угорщини почали вживати рішучих заходів для створення власної держави на західноукраїнських землях, долаючи затятий спротив польських шовіністичних організацій, які сподівалися включити Галичину до складу Польщі. Наприкінці вересня 1918 р. у Галичині сформували Український Генеральний військовий комісаріат, який почав готувати збройне повстання. У жовтні 1918 р. головою комісаріату було призначено сотника Українських січових стрільців **Дмитра Вітовського**.

19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада ухвалила проголосити Українську державу на всій українській етнічній території Галичини, Буковини й Закарпаття, виробити демократичну конституцію та обрати президента Української Народної Ради. Ним став **Євген Петрушевич**.

У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. стрілецькі частини, очолювані Д. Вітовським, зайняли всі найважливіші урядові установи та ключові плацдарми у Львові. Так на уламках Австро-Угорської імперії постала Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) з територією понад 70 тисяч квадратних кілометрів та шестимільйонним населенням. Було утворено уряд, ухвалено Конституцію, запроваджено раціональне державне управління. І створено боєздатну армію, спроможну не лише гідно протистояти військам більшої за розмірами та підтримуваної країнами Антанти Польщі, але й допомагати Наддніпрянській Україні.

Втім українська несприятлива міжнародна ситуація, яка змушувала ЗУНР воювати одразу на кількох напрямках з переважаючими силами ворога, призвела до її розпаду. Проте державний та військовий досвід, здобутий у боях, а також усвідомлення проголошеної єдності України спричинили зростання патріотизму на західноукраїнських землях та виплекали покоління, готові й здатні боротися за Українську державу.

У серпні 1919 р. армія УНР і Українська галицька армія організували спільний антибільшовицький похід під командуванням генералів **М. Юнакова** і **В. Курмановича**. Об'єднані армії загальною кількістю 85 000 бійців і близько 15 000 українських повстанців наступали на Київ та Одесу. Після напружених боїв у серпні вони зайняли Вінницю, Старокостянтинів, Бердичів, Житомир та увійшли в Київ. Однак у той самий час до Києва увійшла й російська білогвардійська «Добровольческая армія» **А. Денікіна**. Щоб не допустити конфлікту на новому фронті, українські частини відступили з Києва.

Тимчасом визріває конфлікт між урядом УНР й окремими впливовими в армії військовими. Один із з найуспішніших українських командирів — полковник **Петро Болбочан** (1883–1919 рр.) — різко критикує владу за те, що та «*йде назустріч большевизму і большевикам*». Командир Запорізького корпусу Болбочан, як стверджували сучасники, був «*перший у наступі і останній у відступі*». У 1918 р. він пройшов визвольними походами від Волині через Київ до Харкова і від Харкова через Мелітополь на Севастополь, очищуючи Україну від більшовиків, брав участь у придушенні більшовицьких повстань та розгромі загону червоних під Полтавою в 1918 р. Авторитетного і безкомпромісного командувача поволи оплітали брехливими доносами і звинуваченнями. Доклала до цього руки й агентура більшовиків. Зрештою талановитого веначалника з мовчазної згоди Головного Отамана заарештували, судили військово-польовим судом і розстріляли «за бонапартизм». Це було відчутним ударом передовсім для командування армії УНР.

У цих критичних умовах українське військо почало рейдову війну в тил ворога. У Першому Зимовому поході (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.) армія УНР під проводом генерала **М. Омеляновича-Павленка** вирушила в тил ворога на Єлисаветградщині, частини українських загонів вдалося форсувати Дніпро.

У вкрай тяжких умовах український уряд на чолі з **Симоном Петлюрою** змушений був у квітні 1920 р. укласти Варшавський договір з Польщею. УНР в обмін на допомогу Польщі у війні проти більшовиків визнала де-факто встановлені кордони, тобто уряд Петлюри, перебуваючи в безвиході, змушений був змиритися з окупацією ЗУНР. А Польща зобов'язувалася не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України, та гарантувати національно-культурні права українського населення в Галичині.

У вагоні потягу Симон Петлюра (ліворуч) і Юзеф Пілсудський. Вінниця, 1920 р.

Невдовзі почався спільний польсько-український наступ на більшовиків – силами польського війська, двох українських дивізій та армії, що повернулася з Зимового походу. Уже 7 травня 1920 р. українська дивізія під керівництвом **М. Безручка** разом з польськими частинами увійшла до Києва. Але розтягнуті комунікації українсько-польських військ та посилення більшовицьких армій новими резервами дозволили Червоній армії почати контрнаступ. У результаті кінна більшовицька армія під проводом **С. Будьонного** дійшла аж до Варшави. І лише в передмісті польської столиці була розбита 15 серпня 1920 р.

Після запеклих боїв з переважаючими силами супротивника наприкінці жовтня 1920 року українські регулярні частини залишили територію України. Останній збройний виступ регулярних частин УНР проти більшовиків відбувся під командуванням генерала **Юрія Тютюнника** у листопаді 1921 р. Другий Зимовий похід мав скоординувати численні партизанські загони, що діяли в Україні, для загальноукраїнського повстання.

У час Визвольних змагань 1917–1923 рр. Україна змушена була боротися одразу на кілька фронтів. Ця боротьба часто точилася без зброї та боезапасів, без тилового забезпечення та підтримки ззовні. А проте сотні тисяч мешканців України самовіддано й героїчно встали на боротьбу за незалежну Україну. Зате еліта не була до цього готова ані ідеологічно, ані психологічно. Це і стало причиною низки руйнівних помилок на початку Визвольних змагань (насамперед це стосується ліквідації армії). Тогочасна політична еліта фатально не відповідала масштабів завдань, які постали перед Україною. Про це, до слова з безапеляційністю військового писав тодішнім владцям полковник Петро Болбочан, звинувачуючи їх в тому, що вони не можуть розібратися в самих простих життєвих питаннях, а лізуть у міністри, отамани, керівники великої держави, в законодавці замість того, аби бути самими звичайними урядовцями і писарцями.

Поразка української державності у Визвольних змаганнях 1917–1923 рр. коштувала Україні мільйонів жертв. Зникла Українська держава, яка могла захистити українство від цілеспрямованого знищення чужинцями. І не лише українство. Для прикладу, УНР була єдиною країною світу, де у складі уряду діяло міністерство єврейських справ. Вона офіційно законом надала євреям національно-персональну автономію.

Симон Петлюра – наочний приклад того, що іноді вороги України знають силу України краще від самих українців. Слова «Петлюра» і «петлюрівець» стали синонімами затятого опору українців іноземному пануванню. Унаслідок «петлюрівщини» СРСР так непевно почувався в Україні, що після вилучення упродовж 1920-х рр. зброї в населення вдався до масового вбивства українського народу. Штучно організованим Голодомором 1932–1933 рр., який винищив близько 3,9 млн населення України²¹.

15 липня 1919 р., через 265 років після Переяславської ради, отаман повстанців **Данило Зелений (Терпило)** у м. Переяславі серед десятків тисяч місцевих жителів урочисто проголосив скасування союзу із Москвою, укладеного гетьманом Богданом Хмельницьким.

У 1918–1922 рр. в Україні існувала низка селянських «республік», вільних від більшовицької влади»: *Трипільська, Ямпільська, Медвинська, Чигиринська, Мліївська* та ін. Сили повстанців Холодного Яру очолили брати **Василь, Петро і Олекса Чучунаки**, а після їхньої загибелі у боях з більшовиками – інші отамани, які боролися до 1922 р., доки головних отаманів повстанців Холодного Яру не було хитрістю захоплено в полон. Під час перебування в київській в'язниці отамани Холодного Яру знищили охорону й захопили зброю, але загинули в перестрілці.

Організована повстанська боротьба українського народу тривала до 1923 року, доки від рук більшовиків не загинули головні повстанські командири України. Повстанський антибільшовицький спротив українського народу змусив більшовиків переглянути свою відверто антинародну політику, зокрема відмовитися від «продрозверстки» (організованих конфіскацій і грабунків харчів у сільського населення), а також запровадити українізацію. Москва пішла на це, щоб роззброїти населення, приспати українське суспільство а згодом відновити репресії у ще більшому масштабі. Так воно і сталося.

Попри інтенсивну переселенську політику станом на 1926 р. частка росіян в УСРР складала 9 %. Якщо враховувати всю Україну, разом із західними теренами, то частка росіян серед населення не перевищувала 7 %. Тому після утвердження радянської влади головний удар керівництво СРСР спрямувало проти українців з метою змінити «етнографічний матеріал».

Голодомор українського народу 1932–1933 рр. став наймасштабнішою акцією геноциду, вчиненою СРСР за свою історію й одним із наймасовіших актів геноциду в історії людства. Навіть за офіційними даними перепису 1939 року кількість українців скоротилася з 31,195 млн у 1926 р. до 28,111 млн у 1939 році, тобто на 3,084 млн осіб. За цей же час відбувся приріст кількості росіян в СРСР на 21,8 млн (28 %). А населення всього СРСР збільшилося на 23,5 млн (16 %). Якби Голодомору не було, то населення України, за умови поширення на нього загальносоюзних

²¹ (Ред.) За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

темтів приросту, у 1939 р. становило б 36,19 млн, тобто на 8,075 млн осіб більше від чисельності, засвідченої переписом 1939 р. Наступний після 1939 р. перепис населення в СРСР провели тільки в 1959 році. Від 1926 року, тобто за 33 роки, кількість українців збільшилася всього на 1,5 млн, тоді як чисельність росіян в СРСР за цей час зроста на 56,9 %, інших народів СРСР – на 40–60 %. І це при тому, що на зламі 1930–1940-х років Україна отримала значне вливання українського населення внаслідок входження до її складу Галичини, Закарпаття й Буковини. Ці дані свідчать, що в 1932–1933 рр. сталася українська національна катастрофа. 1933 року середня тривалість життя чоловіків в Україні – 7,3 року, жінок – 10,9 року.

До методичного нищення спланованим голодом додався методичне нищення репресіями. Їхній апогей випав на «Великий терор» 1937–1938 рр. За наявною звітністю репресивно-каральних органів СРСР, 1935 року в Україні було заарештовано 15 717 громадян, а в 1937-му – вже 159 573, в 1938 р. – 108 006. Відтак у 1937–1938 рр. заарештовано 267 579 громадян. За півтора року засуджено за звинуваченнями: у шпигунстві – 25 627 чоловік, у зраді батьківщини – 1 487, у терорі – 5 193, у диверсії – 13 996, у шкідництві – 7 731, у повстанській контрреволюційній діяльності – 99 822, у контрреволюційній агітації – 22 315. За радянськими даними, протягом 1937–1938 рр. в Україні до розстрілу було засуджено 122 237 громадян. Репресували українців і представників інших націй, які за задумом ініціаторів «Великого терору», могли потенційно загрожувати більшовицькій імперії.

Політика керівництва СРСР щодо України була, по суті, окупаційною. Вона цілеспрямовано нищила Україну як етнополітичну цілісність, а український народ – як носія національної самосвідомості, щоб навечно закріпити ці терени під владою Москви. Українців поставили у тоталітарне стійло: щоб стати успішними чи й просто вижити, вони мусили відмовлятися від своєї Батьківщини, культури, материнської мови й історії.

І нацистська Німеччина, і більшовицький СРСР були зацікавлені розв'язати велику війну в Європі. Радянське керівництво проводило активну експансіоністську політику, вважаючи, що суперечності між Німеччиною та державами, які перемогли її в Першій світовій війні (насамперед, Великою Британією і Францією), дадуть змогу СРСР загарбати максимальну кількість територій. Від 1936-го до 1940-го років географія військової присутності Червоної армії охоплювала 9 країн: Іспанію, Китай, Монголію, Польщу, Естонію, Латвію, Литву, Фінляндію, Румунію.

Радянсько-німецький договір про ненапад, підписаний у Москві 23 серпня 1939 р., було негайно опубліковано. Його уклали на 10 років з автоматичним подовженням на 5 років, якщо жодна зі сторін його завчасно не денонсує. Таємницею залишався додатковий протокол, підписаний разом з пактом. Світова громадськість вперше дізналася про його існування у січні 1948 р., після публікації на Заході збірки трофейних документів з архівів міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини. Договір про ненапад був ратифікований 31 серпня 1939 р. одночасно Верховною Радою СРСР і Рейхстагом Німеччини.

Нацистська Німеччина, заручившись підтримкою Москви, почала Другу світову війну. Тоді ж таки, 31 серпня **А. Гітлер** підписав секретну директиву № 1 про початок війни з Польщею. А 1 вересня 1939 р. німецькі війська вже топтали чобітьми польську землю. Через два дні Франція й Англія заявили про свою підтримку Польщі, з якою мали союзницькі угоди.

Уже 12 вересня німці взяли в облогу Львів. 17 вересня, порушивши радянсько-польський договір від 1939 року про ненапад, радянська армія вдерлася на територію Польщі. Відповідно до таємного пакту *Молотова-Ріббентропа*, німецька армія залишила західні терени України. Того ж дня у Бресті-Литовському (нині м. Брест у Білорусі) на честь успішної перемоги над Польщею відбувся спільний парад радянських і німецьких військ, який підтвердив союзництво двох тоталітарних режимів у поневоленні народів Європи.

Київ на початку
німецької окупації.
Вересень 1941 р.

Фото з архіву родини
Малакових,
приватних колекцій
С. Машкевича,
М. Кальницького,
колекції видавництва
"ВАРТО" та ЦДКФФАУ
ім. Г. Пшеничного

Советсько-нацистський союз викрив родову близькість обох режимів – у Німеччині й СРСР – нелюдських, кривавих, заснованих на геноциді та терорі. Він став украй згубним не лише для Європи, але й для народів Радянського Союзу: початок війни в Європі наблизив напад гітлерівської Німеччини на СРСР.

Окупавши Україну, нацистська Німеччина взялася нещадно визискувати місцеві матеріальні і людські ресурси та готувати її до колонізації німцями. У перспективі німецькі нацисти планували частково винищити слов'янське населення України, частково перетворити його на рабів відповідно до расової теорії гітлеризму. А тимчасом окупанти боролися з радянськими партизанами та підпільниками-комуністами, з націоналістичним підпіллям, яке виборювало самостійну Українську державу, і масово із садистичною послідовністю винищували євреїв та ромів.

Окупація України нацистською Німеччиною призвела до колосальних людських втрат. Унаслідок Другої світової війни загинуло понад 7 мільйонів жителів України, тобто близько п'ятої частини усього населення. Україна, яка не мала жодного відношення до початку Другої світової війни, втратила люду на 2–3 мільйони більше, ніж ініціатори війни – Росія і Німеччина, окремо взяті. Близько половини українських втрат становило цивільне населення. Без участі українців перемога СРСР у Другій світовій була б неможливою. У складі регулярної армії СРСР воювали понад 6 мільйонів українців, ще кілька десятків тисяч – в інших військах антигітлерівської коаліції. Близько 3 мільйонів наших земляків загинуло, значна частина стали інвалідами.

Серед військового керівництва СРСР було чимало вихідців з України (*А. Єрмоєнко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко* та ін.). За час війни 2072 українці були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 32 стали двічі Героями Радянського Союзу.

Евакуйовані з України на схід СРСР підприємства постачали боеприпаси, військову техніку, продовольство.

Попри ратний героїзм значної частини населення та воїнів, радянська влада виявилася банкрутом. Спровокувавши своєю політикою Другу світову війну, керівництво СРСР не змогло захистити територію України та Білорусі від німецької окупації.

Населення західних областей України, де активно діяла Українська повстанська армія, у переважній більшості вважає її вояків героями й своїми захисниками. Вони самовіддано воювали на два фронти, проти двох смертоносних тоталітарних машин – за незалежну соборну Україну. Завдяки діям УПА український народ виявив свою силу духу та волю до свободи. Навіть після завершення Другої світової війни українці впродовж десятиліття протистояли переважаючій силі московських окупантів-карателів. Так боролася лише частина українців, а інші народи СРСР й окупованої радянськими військами Східної Європи аж до початку лібералізації в СРСР у середині 1950-х не наважувалися на опір радянському тоталітаризму в особі своїх маріонеткових урядів.

Боротьба Карпатської України за Українську державу, що проходила під українськими національними символами й гаслами, довела, що попри століття життя під владою іноземних держав закарпатські українці зберегли національну самобутність та єдність з іншими частинами українського народу.

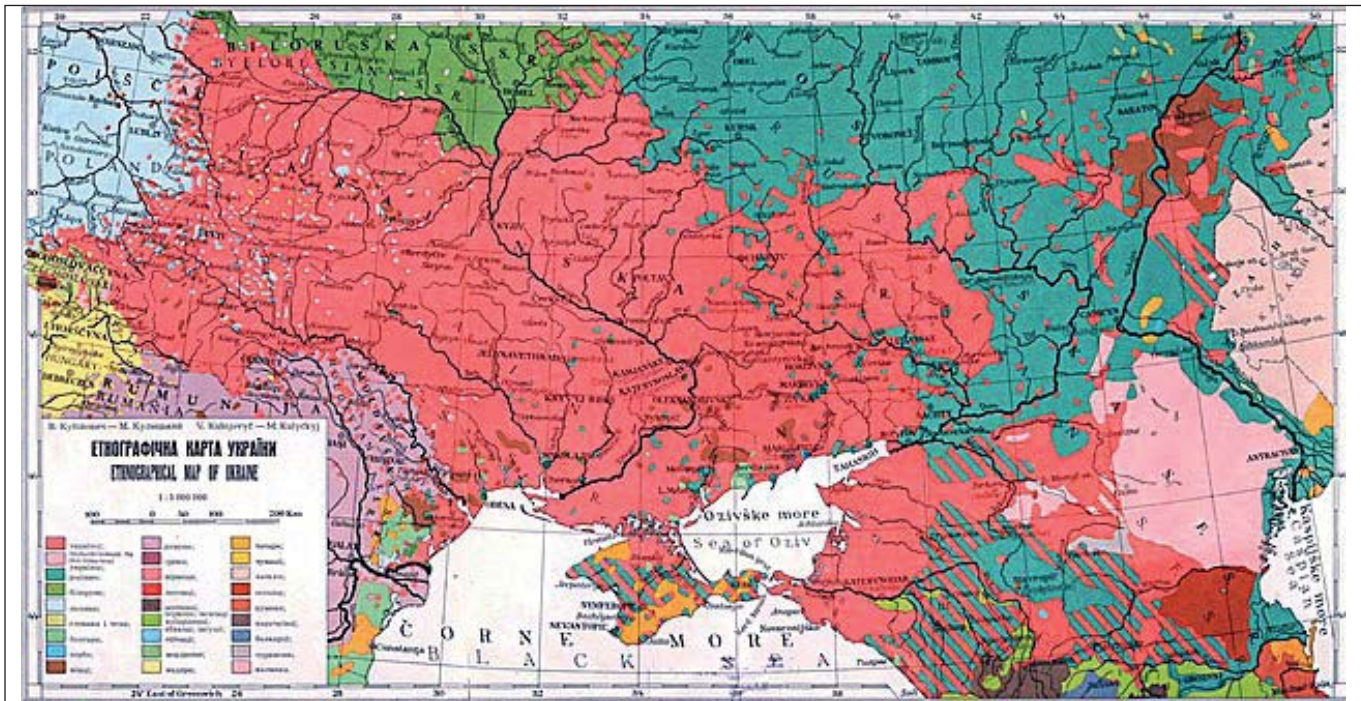
У 1946 р. на всій території України, крім західних областей, почався новий Голодомор, організований за сценарієм Голодомору 1932–1933 рр., з масовим вилученням хліба в колгоспах. Радянська влада централізовано скоротила на 4 млн осіб кількість людей в Україні, які отримували хлібні картки, обклала надмірними податками присадибні господарства, вивозила харчі з України. За голодні 1946–1947 роки з СРСР було експортовано 2,5 млн тонн зерна. А опухле від безхліб'я населення вживало в їжу різні сурогати, траву, листя дерев, м'ясо загиблих тварин, ховрашків тощо. Були навіть випадки канібалізму. Станом на 2 липня 1947 р., в Україні нараховувався понад 1 млн 154 тис виснажених голодом людей – дистрофіків. За два повоєнні голодні роки загинуло до 1 млн людей. Найбільше голод вразив Південну Бесарабію – південний регіон Одеської області, щойно у 1940 р. приєднаний до СРСР.

Під час війни влада СРСР заgravала з Україною. Її називали «другою за значенням» республікою СРСР після Росії. Було запроваджено бойовий орден Богдана Хмельницького, відновлено українські міністерства закордонних справ і оборони. Це робилося задля того, щоб увести в оману українське населення та й світову громадськість.

Але після війни Москва відновила репресії проти українського народу, передовсім – проти діячів культури і мистецтва. У 1946 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) про «український буржуазний націоналізм», унаслідок якої кілька тисяч представників української інтелігенції було заслано до концтаборів. Цей час пізніше назвали «ждановщиною» – за прізвиськом сталінського сатрапа, безпосереднього організатора нових гонінь.

За часів правління *М. Хрущова* в Україні відбулося різке посилення русифікації в освіті та всьому культурному житті. Разом з тим припинення масових репресій у роки «хрущовської відлиги» викликало прогресивний культурний рух інтелігенції, названий «шістдесятниками». Вони протистояли офіційному догматизмові, сповідували свободу творчого самовираження, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. І виступали на захист національної мови й культури. Основу руху «шістдесятників» склали письменники *В. Шевчук, Г. Тютюнник, В. Дрозд, І. Драч, М. Вінграновський, В. Симоненко, Л. Костенко, В. Шевчук, Є. Гуцало*, художники *А. Горська, В. Зарецький*, скульптор *І. Гончар*, літературні критики *І. Дзюба, Є. Сверстюк*, режисер *Л. Танюк*, кінорежисери *С. Параджанов, Ю. Іллєнко*, науковці *О. Апанович, М. Брайчевський* та ін. Рух «шістдесятників» завершився, як і все, що не вписується у рамки тоталітаризму, репресіями та гоніннями його учасників.

У 1976 р. група українських дисидентів заснувала Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (Українську Гельсінську групу). Ця організація поставила за мету добиватися виконання керівництвом СРСР підписаного ним 1975 року Заключного акта Наради у справах безпеки і співробітництва у Європі, який передбачав повагу громадянських прав та норм міжнародного права. До складу УГГ увійшли відомі дисиденти *Микола Руденко, Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Оксана Мешко, Левко Лук'яненко, Мирослав Маринович, Ніна Строката, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Микола Горбаль, Йосиф Зісельс* та ін. У 1977–1979 рр. три чверті групи були заарештовані й отримали значні терміни ув'язнення.

Етнічні терени розселення українців (малиновий колір) у першій половині XX століття.
https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Радянська_Соціалістична_Республіка

Українська мова та культура послідовно витіснялися радянським режимом. З кінця 1950-х на всій території України почався особливо масовий примусовий перехід середньої та професійної освіти на російську мову. З початку 1970-х захищати дисертації дозволялося виключно російською мовою. Тих, хто протестував проти цього, репресували. На початок 1970-х в Україні розповсюджувалося 27 журналів, присвячених питанням народної освіти. З них лише 3 – українською мовою. З 85-ти часописів, що висвітлювали сферу охорони здоров'я, лише 2 публікувалися українською. З 12-ти журналів на тему фізкультури та спорту 11 були російськомовними. Зі 140-а літературно-мистецьких видань українською мовою було лише 18.

Вбивали мову, вбивали історичну пам'ять українства, холоднокрівно знищували генокод нації. Збудувавши в 1930–1950-х рр. низку дамб на Дніпрі та утворивши мережу «штучних морів», радянська влада затопила неоціненні з точки зору історії й археології землі долини Дніпра. На них здавна розташовувалися осередки державності, зокрема місця Запорозьких Січей, козацькі монастирі, скіфські кургани тощо. При цьому перед затопленням не було проведено майже жодних археологічних робіт.

Радянський Союз зазнав краху під тиском національно-визвольного руху народів. Українці стали серед провідників цього руху. Акт проголошення незалежності України, ухвалений Верховною Радою України 24 серпня 1991 року, було підтверджено Всенародним референдумом, що відбувся 1 грудня того ж року. Традиція державності знайшла своє остаточне втілення: 90,3 % виборців із 84,2 %, які взяли участь у голосуванні, сказали «так» незалежній Україні. Таке переважне схвалення зафіксовано бюлетенями в усіх регіонах України.

У грудні 1991 – січні 1992 рр. під контроль України перейшли частини радянських Збройних сил, органи внутрішніх справ та безпеки, прийнявши присягу на вірність Україні. По суті, це була фінальна крапка на існуванні СРСР.

Здобувши незалежність, Україна повернулася на світову мапу, а український народ знову зайняв належне місце в Європі й світі. В Україні почали розвиватися засади демократії, яка рано чи пізно, але неодмінно створює можливості для самореалізації більшості членів суспільства.

Після складного першого десятиліття незалежності, на початку 2000-х років Україна почала демонструвати суттєві економічні успіхи. Попри дорожнечу енергетичних ресурсів, відсутність виходів на нові ринки, майже цілковиту незахищеність внутрішнього ринку чимало українських товарів стали конкурентоздатними, знаними в світі. В українській економіці стали одночасно розвиватися різні сектори. Проте політичні процеси доволі часто дрейфували від демократії у бік тоталітаризму. Це викликало народні протести, що переростали в революції.

Помаранчева революція досягла лише короткотермінових успіхів, але не стала завершальною. І хоча в нашій країні після Помаранчевої революції вдалося зламати негативні соціальні тенденції, але соціально-економічного перелому не відбулося. Наслідки геноцидів і демографічних катастроф XX ст. давалися взнаки. Країна залишалася серед лідерів за темпами скорочення населення. Соціально-демографічна криза стала наслідком радянського панування, що підтверджують регіональні зрізи соціально-демографічних процесів.

Найвищі показники народжуваності та найменші смертності, злочинності і соціальних хвороб (СНІД, туберкульоз тощо) були в тих областях України, які менше часу перебували у складі СРСР. Негативний вплив на розвиток України мала внутрішньо-політична боротьба між різними політичними силами, зокрема – проросійськими та проєвропейськими.

На цьому ґрунті постала Революція Гідності. Вона явила сьогочасному світові чи не найпотужніше і наймасовіше демократичне збурення народу. За даними соціологів Фонду «Демократичні ініціативи», у подіях Київського Євромайдану брали участь 5 % населення України, в інших

Помаранчева революція. Київ, Майдан Незалежності, жовтень 2004 р.

Революція Гідності. Київ, Майдан Незалежності, листопад 2013 р.

містах і селах – 6 %, і ще 9 % населення допомагали мітингувальникам харчами, грошми тощо. Отже, 20 % дорослого населення України – майже 10 мільйонів – так чи інакше активно підтримували Майдан.

Проте назвати Революцію Гідності переможною доволі складно. Адже такі негативні явища в суспільному житті, як корупція, контроль олігархів за найбільшими секторами економіки і політичного життя, недооцінка ролі малого бізнесу і середнього класу подолати не вдалося. До усього цього додалася відверто агресивна політика Росії до України. І хоча Революція Гідності сприяла зупинці узурпації влади кланом Януковича вона також може бути віднесена до незавершених революцій, оскільки згубна олігархічно-корупційна система не була зламана. Її постійно підживлювала кремлівська путінська кліка.

До позитивних наслідків Революції Гідності слід віднести те, що український народ вкотре продемонстрував своє прагнення до волі, а Україна набула більшої ваги і

шани як демократична держава з власною гідністю та героїчною історією. Революція сприяла розвитку серед населення України самоповаги, патріотизму та солідарності.

Кремлівські керманічі значною мірою втручалися в перебіг Революції Гідності: саме вони спланували втечу Януковича та використали це, щоб загарбати Крим, покарати і принизити Україну за Революцію, максимально підірвати її життєздатність.

Заздалегідь до Криму було надіслано додаткові спецпідрозділи російських військ та численних членів російських байкерських клубів. 23 лютого прямо на мітингу в Севастополі «мером» без виборів було проголошено громадянина Росії, а в ніч на 27 лютого 2014 р. будівлі парламенту та уряду Криму були захоплені російськими військовими без розпізнавальних знаків, терористи вивісили над головними адмінспорудами півострова прапор РФ. Під дулами автоматів було проведено засідання парламенту автономії.

Окупанти заявили, що кримські депутати проголосували за проведення референдуму, але преса не могла підтвердити цього: її вигнали із зали засідань. 1 березня 2014 р. Рада Федерації РФ «дозволила» президенту **Володимиру Путіну** військову агресію проти України. Так розпочалася нова загарбницька війна Росії проти України, що триває вже дев'ятий рік.

Загарбницькі апетити Росії не наситилися Кримом: окупанти мали намір захопити стільки українських територій, скільки зможуть. Рашистське гасло «Новоросії», що його підняла на щит офіційна кремлівська пропаганда, було таке ж фашистське, як і нацистський *Lebensraum* («життєвий простір») **А. Гітлера**. Ним намагалися виправдати насильницьке позбавлення українського народу на його власній праотчій землі права існувати, творити культуру, історію і саме життя. Більша частина земель, які Росія намагалася називати «Новоросією», одвічно належали Київському князівству та Війську Запорозькому. Їхні сучасні мешканці у більшості вважають Україну своєю Батьківщиною і не прагнуть відокремлюватися.

На початку квітня 2014 р. російські терористи-бойовики захопили деякі державні установи Донецька, Луганська і Харкова. Російські агенти та їхнє колабораційне охвістя проголошували свої самозвані «республіки», маючи щонайбільше по кілька тисяч прихильників на вулицях.

На російський терор Україна відповіла Антитерористичною операцією (АТО), а пізніше Операцією об'єднаних сил, але мантра української влади уникати в публічних висловлюваннях слова «війна» не відвернула її нової смертоносної хвилі: 24 лютого 2022 року Росія перейшла до повномасштабного воєнного загарбання України, цинічно назвавши це «спецоперацією».

Воєнні дії поширилися на значну територію України. Саме під час цього етапу війни росіян, через їхні злочини і звірства, знищення людей, українських сіл і міст, стали називати *рашистами*, а Росію, все частіше, – *терористичною країною*.

Світ воістину жахнувся від злочинів рашистських окупантів. Опір українців змусив цивілізовану міжнародну спільноту нарощувати тиск на Росію та утворити коаліцію держав для всебічної підтримки України.

У силі протистояння українців російській агресії значну роль відіграють великі духовні надбання української цивілізації, що вийшла далеко за межі сучасної території України.

Незалежність України значною мірою відновила національну і громадянську ідентичність та самоповагу, а також історичну місію, без якої країна залишається лише залюдненою територією. Українці упродовж 368 років ведуть жорстоку боротьбу із московським загарбництвом за збереження своєї самобутності. У минулому та на початку нинішнього століття це вартує Україні десятків мільйонів втрачених людських життів. Проте Україна продовжує чинити шалений опір рашизму і виконувати свою нелегку історичну місію – відстоювати цінності особистої та національної свободи.

Які ж висновки можна зробити з нашої багатовікової історії?

1. Наша країна звідавна тісно ув'язана у світові загальноцивілізаційні процеси;
2. На теренах України вже понад 6000 років тому почалося становлення протодержавних утворень-вождівств, яким у наступні 5000 років випало стати однією з провідних моделей політогенезу;
3. У часи Трипільської цивілізації закладено основи хліборобської традиції, яка визначає ментальність української нації;
4. Цивілізаційний розвиток та етногенез українців був процесом тривалим, але не був лінійним та «монодержавним» попри різне походження народів, які упродовж тисячоліть влилися в річище творення української нації: від місцевих аборигенів кам'яного віку до хліборобських і кочових племен наступних тисячоліть;
5. Територія між Карпатами і Сіверським Донцем є історико-географічним ареалом України з неповторною історією і культурою;
6. Історія України та українців починається від найдавніших поселень людей, а слов'янський період є лише один з періодів, що понад тисячу років тому увінчався створенням держави Руси-України;
7. Після Другої світової війни країни цивілізованого світу засудили та заборонили фашизм, відмовилися від практики загарбницьких війн. У світі залишилося небагато країн, що вдаються до військових загарбань чужих територій. Однією з них залишається Росія. У цій країні після 2000 року сформовано людиноненавистницьку ідеологію та практику – рашизм. Світ має об'єднатися – обмежити права Росії застосовувати зброю та заборонити рашизм;
8. Українська історична наука покликана якомога швидше і повніше донести світовій спільноті правду про багатовікову історію України, її одвічне протистояння агресивним намірам московщини і російської царської та комуністичної імперій, про світову загрозу сьогочасного людиноненавистницького кремлівського режиму та його неонацистської ідеології рашизму;
9. Українська цивілізація, пройшовши довгий та звивистий історичний шлях, продовжує виконувати свою історичну місію – відстоювати цінності особистої та загальнонаціональної свободи. ■

